

Metabolický syndrom 1.

(aneb proč tloustneme)

„Tloustnout znamená stárnout“

(a ze života provázeného nemocemi odejít dříve)

1. Úvod

Živé tvory odlišuje od neživé hmoty především to, že vytvářejí a udržují pořádek ve světě (vesmíru), který spěje k čím dál tím větší neuspořádanosti - chaosu. Všeobecná snaha věci směřujících k chaosu je vyjádřena v *druhé větě termodynamiky*, která tvrdí, že *ve vesmíru* nebo *v jakékoli izolované soustavě může neuspořádanost jen vzrůstat*. Pohyb soustavy směrem k větší neuspořádanosti je samovolný děj (bez jakéhokoli úsilí). Naproti tomu k jeho obrácení (tj. pohyb k větší uspořádanosti) je spojen s úsilím. Množství neuspořádanosti v soustavě je možno měřit jako *entropii soustavy*. Samovolně se tedy soustavy mění směrem k vyšší entropii. *První věta termodynamiky* říká, že *energie může přecházet z jedné formy do druhé, ale nelze ji zrušit ani vytvořit*; to znamená, že celkové množství energie musí být stále stejné. Konečnou formou energie je teplo.

Při tvorbě pořádku (uspořádanosti = snižování entropie) musí buňky v živém organismu provádět nikdy nekončící proud chemických reakcí. V některých se mění malé organické molekuly (cukry, aminokyseliny, lipidy) na jiné, které buňka potřebuje k výstavbě makromolekul (proteiny, nukleové kyseliny) a k řadě dalších molekul nezbytných pro budování strukturních elementů. K provádění chemických reakcí udržujících život buňky je

*naprosto nutný přísun energie. Tu čerpají živočišné buňky z malých organických molekul jako je glukosa a mastné kyseliny, (někdy také aminokyseliny a ketolátky), a to jejich metabolizací, kdy v konečné fázi vzniká oxid uhličitý a voda. Vzniká přitom **chemická energie** (oxidační fosforylaci) ve formě adenosintrifosfátu (=ATP) a dále určité množství **tepelné energie**. ATP je labilní molekula, z níž se energie velmi snadno uvolňuje za vzniku adenosindifosfátu (=ADP) a 1 molekuly anorganického fosfátu (=P). *Buňky respektive živé organismy potřebují neustále obnovovat určité množství (pool) ATP. Živočiškové však mají k potravě (živinám), z kterých po trávení dostávají potřebné organické molekuly poskytující onu chemickou energii, jen občasný přístup. K překlenutí období půstu si živočiškové ukládají látky (molekuly), z nichž mohou čerpat energii uvnitř buněk nebo též ve specializovaných buňkách (tkáni). Mastné kyseliny jsou ukládány jako mikrokapénky z triacylglycerolů především v **adipocytech** (tukové buňky), glukosa se ukládá jako glukosové jednotky ve vysokomolekulovém rozvětveném polysacharidu - glykogenu, umístěném v malých granulích v cytoplasmě hlavně jaterních a svalových buněk. Syntéza a odbourávání těchto zásobních molekul jsou velmi pečlivě regulovány podle potřeb organismu. Skladování triacylglycerolů (neutrální tuk) je výhodnější než zásoby glykogenu,**

protože 1 gram tuku uvolní při úplné oxidaci dvakrát tolik energie, než je tomu u glykogenu. Kromě toho glykogen váže šestkrát více vody než tuk. Dospělý člověk má v průměru zásobu glykogenu asi na 24 hodin, zatímco jeho zásoby tuku vystačí obvykle až na 1 měsíc. Kdyby člověk ukládal zásobní energii pouze ve formě glykogenu, vážil by asi o 30 kg více.

Co z toho, co bylo výše řečeno, potřebujeme k vysvětlení vzniku tzv. metabolického syndromu? V průběhu evoluce se prehistorický člověk ve spotřebě energie při shánění potravy, nutné pro udržování všech životních funkcí včetně rozmnožování a udržování potomstva, nelišil od ostatních živočichů. To znamená, že období půstu a někdy i velmi dlouhého hladovění přežívali jen ti jedinci, kteří se dovedli adaptovat jednak na značnou restrikcii energetického metabolismu a jednak na vytvoření dostatečných energetických zásob v době „hojnosti“. *Tato adaptace na restrikcii energetického metabolismu a na tvorbu zásob především ve formě tuku se zakotvila do lidského genu.* Dnešní člověk v prosperujících zemích jednak není ve způsobu svého života tak fyzicky aktivní a hlavně má snadný přístup k potravě, která je pro něho nejen potřebou ale i potěšením; také jeho jídelníček je nabitý kaloricky vydatnými složkami. Jednoduše řečeno jeho *energetický příjem neodpovídá energetickému výdeji a jeho energetické tukové zásoby se po-*

stupně neúměrně zvyšují (To je ten zákon o zachování hmoty a energie). *Organismus zvyklý dříve spíše na chronické hladovění nebo na vyváženost příjmu a výdeje se nyní dostává do chronického přejídání a nadbytečná metabolická energie začíná škodit.* Člověk je dobře vybaven na překonání nedostatečného příjmu potravin, ale je takřka bezbranný proti nadměrnému a neúčinnému příjmu. Klinicky se to projevuje jako **metabolický syndrom**.

2. Definice metabolického syndromu

Termín *metabolický syndrom X* použil po prvé *Reaven*, který později (1993) revidoval definici takto: Jde o syndrom zahrnující

- * insulinorezistenci (jako primární projev),
- * arteriální hypertenzi, hypertriacylglycerolemii a diabetes (jako poměrně pevně sdružený nález),
- * mikrovaskulární anginu pectoris, poruchy koagulace a fibrinolýzy (jako volně sdružený nález),
- * ischemickou chorobu srdeční a androidní obezitu (jako ještě volněji sdružený nález).

V roce 1999 byla uvedena definice WHO: (1) Základní podmínkou je nález jedné ze 3 základních komponent: *diabetes typu 2* nebo *snížená tolerance glukosy* nebo prokazatelná *rezistence na insulin* (měřeno „clampovou“ technikou nebo podle insulinemie na lačno) (2) Nález alespoň 2 ze 4 následujících stavů:

- *abdominální obezita* (poměr pas/boky [WHR]: nad 0,85 u žen a nad 0,90 u mužů nebo BMI nad 30 kg/m²)
- *arteriální hypertenze* nad 160/90 mmHg
- *mikroalbuminurie* nad 20 g/min (30 mg/g kreatininu)
- *dyslipidemie*: triacylglyceroly nad 1,7 mmol/l a HDL-cholesterol pod 0,9 mmol/l u mužů a pod 1,0 mmol/l u žen.

Podle dnes více užívané a praktičtější ale přísnější definice ATP III Amerického národního cholesterolového programu má pacient splňovat alespoň 3 z následujících 5 kritérií:

- * obvod pasu u žen nad 88 cm, u mužů nad 102 cm
- * krevní tlak nad 130/85 mmHg
- * glykemie na lačno nad 6,0 mmol/l

- * triacylglyceroly nad 1,7 mmol/l
- * HDL-cholesterol pod 1,25 mmol/l u žen a pod 1,0 mmol/l u mužů

Metabolický syndrom ovlivňuje řadu metabolických drah, signálních transdukci i patofyziologických systémů a jeho klinické projevy jsou mnohotvárné.

U konkrétního jedince se mohou jednotlivé složky vyskytovat v různé intenzitě, některé mohou zcela chybět; s postupujícím věkem jich obvykle přibývá.

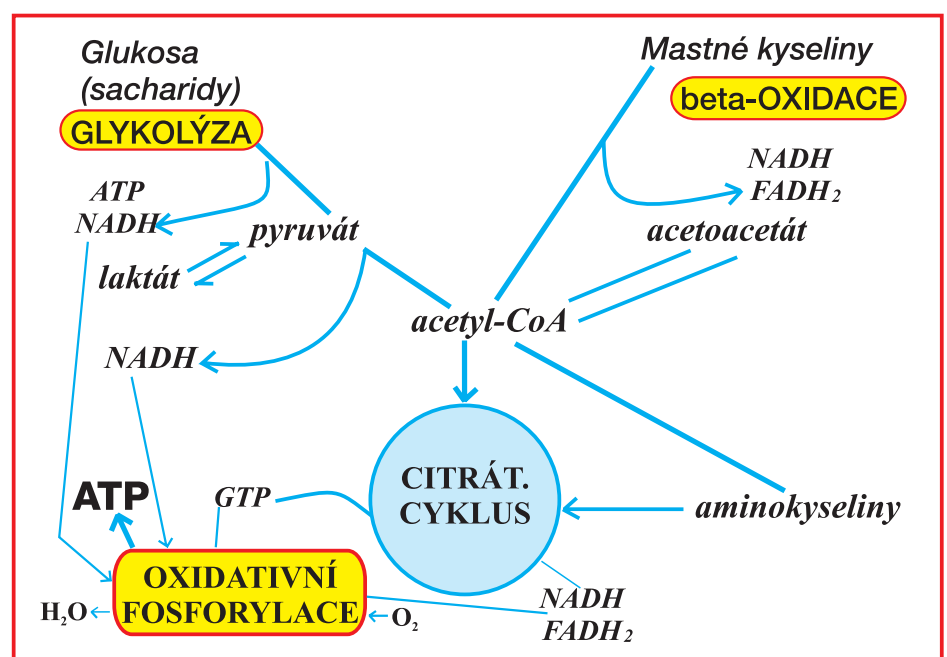
3. Fyziologie intermediárního a energetického metabolismu

Intermediárním metabolismem rozumíme vzájemnou přeměnu hlavních složek organismu: sacharidů (glukosa), lipidů (glycerol a mastné kyseliny), proteinů (aminokyseliny) a nepřímo i nukleových kyselin (puriny), při níž buňka využívá energie organických sloučenin a používá ji k výstavbě svých struktur. Na vzájemnou podmíněnost a vazby metabolických drah těchto jednotlivých komponent ukazuje často též současný výskyt poruch: hyperglykemie, hyperlipidemie, hyperurikemie, i když klinické projevy základního onemocnění jsou různé (diabetes, ateroskleróza, dna).

Také jednotlivé působky (hormony) regulující intermediární metabolismus ovlivňují všechny složky. Tak např. **insulin** působí nejen na metabolismus glukosy, ale je též důležitý pro syntézu proteinů

z aminokyselin a brání lipolýze (uvolňování mastných kyselin a glycerolu z triacylglycerolů) v tukové tkáni. **Katecholaminy** ovlivňují intermediární metabolismus potlačováním sekrece insulinu v β -buňkách Langerhansových ostrůvků pankreatu pravděpodobně prostřednictvím adrenergických α -receptorů. **Glukagon** uvolňovaný α_2 -buňkami Langerhansových ostrůvků působí v jistém směru opačně než insulin; podněcuje uvolnění glukosy z glykogenu (=glykogenolýza) a podporuje glukoneogenezu. **Růstový hormon** zvyšuje hypoglykémii navozenou insulinem. Naopak podání glukosy podněcuje **gastrointestinální hormony** (gastrin, sekretin, cholecystokinin-pankreozymin, vasoaktivní intestinální peptid [VIP], gastrický inhibiční polypeptid [GIP]) ke stimulaci β -buněk inzulinárního aparátu. Velice důležitou úlohu v regulaci intermediárního metabolismu má též *vegetativní nervový systém*.

Souhra všech těchto regulačních mechanismů je nutná pro udržení toku energie potřebné pro životní pochody organismu. Nejdůležitějšími bezprostředními zdroji energie jsou **glukosa a vyšší mastné kyseliny** (v neesterifikované formě). Proto jejich plynulá dodávka do buněk a možnost využití (utilizace) je základním předpokladem udržení životních pochodů. Utilizace těchto látek tkáněmi je relativně velmi rychlá a pohybuje se řádově v minutách (poločas katabolismu u neesterifikovaných mastných kyselin je 1 - 3 minuty, u glukosy v průměru 20-30 minut).

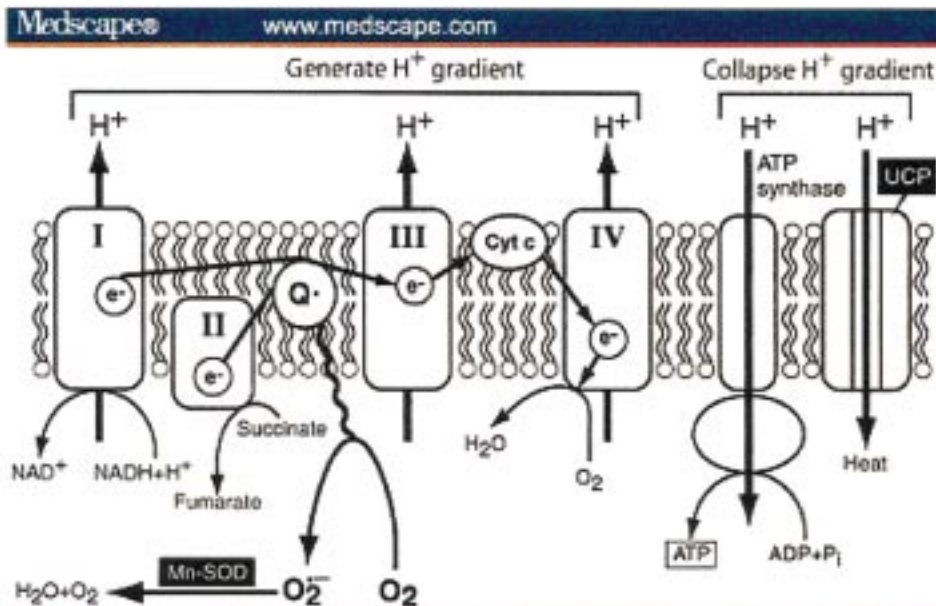
Obr. 1: Schéma energetického metabolismu

Z toho je zřejmé, že bezprostřední zásoba glukosy a neesterifikovaných mastných kyselin je velmi malá a vystačila by na krytí energie jen na krátkou dobu.

Zásoby metabolické energie jsou uloženy jednak v *glykogenu* (v jaterním asi na 24 - 48 hodin), jednak, a to především, v *triacylglycerolech* tukové tkáni (asi na 1 měsíc). V nouzových případech se využívají jako zdroj energie též proteiny (glukogenní aminokyseliny), zejména z kosterního svalstva, které však nejsou skladovou formou energie ve smyslu glykogenu nebo triacylglycerolů. *Glukosa je klíčovým energetickým metabolitem*, který potřebují všechny buňky (některé mohou využívat energie pouze z glukosy, kupř. erythrocyty). Za nedostatku glukosy v organismu dochází k jejímu uvolňování z glykogenu (*glykogenolýza*) a poté k její tvorbě (*glukoneogeneze*) z nesacharidových prekursorů: z glykogenních aminokyselin (především alaninu), z laktátu a glycerolu (uhlíkový skelet), nikoliv však z acetyl CoA. Potřebná energie pro tuto syntézu se bere z β -oxidace mastných kyselin končící produkcí ketoláték. Vzájemné vztahy mezi sacharidovými a nesacharidovými zdroji energie jsou dány tzv. **Coriho laktátovým cyklem**, při němž laktát vznikající především v kosterním svalstvu a v červených krvinkách je v játrech metabolizován přes pyruvát na glukosu; dále je to **glukosa - alaninový cyklus**, v němž se alanin uvolňovaný z bílkovinného metabolismu ve svalu opět přeměňuje v játrech přes pyruvát na glukosu. Dodávání a uvolňování energie se děje oxidoredukci v enzymových systémech s difosfopyridin-nukleotidy ($\text{NADH} + \text{H}^+ / \text{NAD}^+$) a přenosem makroergického fosfátu v systému ATP-ADP (obr.1).

Tvorba a spotřeba glukosy (mezi příjmem potravy)

Kvantitativní vztahy vypadají tak, že z jater se uvolňuje za hodinu asi 10 g (55, 5 mmol) glukosy v době nočního hladovění. Z toho 7 % pochází z nesacharidových zdrojů; z laktátu uvolněného z erythrocytů se v Coriho cyklu produkuje 10 - 15 % a z alaninu 5-10 %. Z toho plyne, že 70-75 % glukosy pochází za těchto okolností z glykogenu (glykogenolýzou). Přitom 50-60 % uvolněné glukosy je spotřebováno u člověka mozkem, kde glukosa je jediným energetickým substrátem (výji-

Obr. 2: Mitochondriální komplexy buněčné respirace

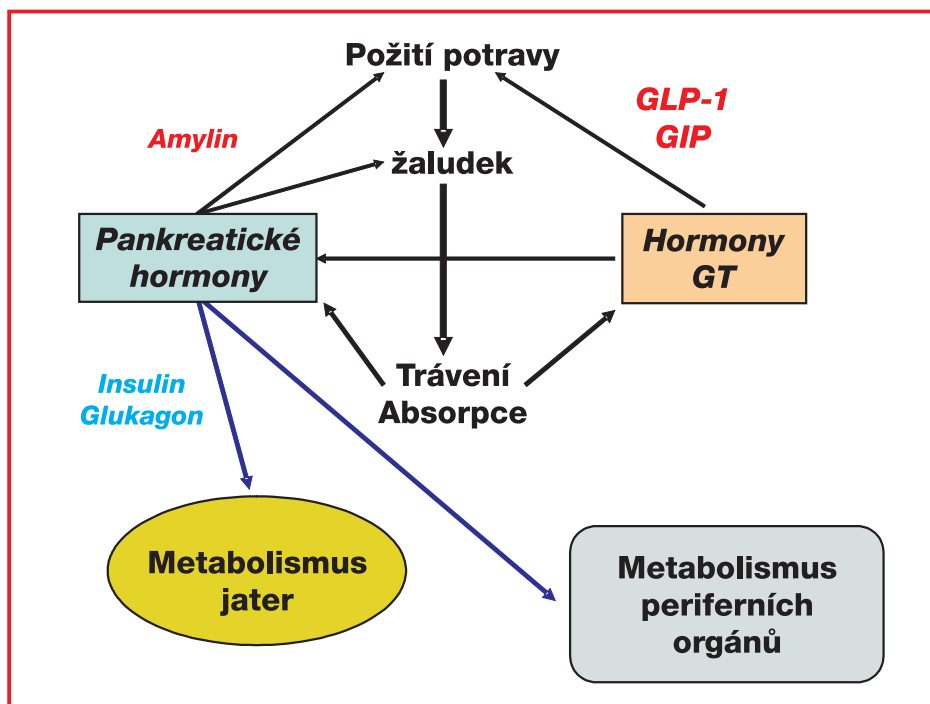
mečně též acetoacetát). Naproti tomu ve svalu jsou zdrojem energie též neesterifikované mastné kyseliny. V době protrahovaného hladovění (po vyčerpání jaterního glykogenu) je podíl energie čerpané z glukosy na celkové spotřebě organismu pouze 20 %, větší část energie (80 %) se získává oxidací mastných kyselin.

Energetický metabolismus a tvorba tepla

Tvorba energie spojená s oxidací živin má dvě hlavní složky: (1) produkce ATP a (2) tvorba tepla (zvýšení tělesné teploty = *termogeneze*). Úplná oxidace energetických substrátů (glukosa, mastné kyseliny) za vzniku konečných metabolitů - oxi-

du uhličitého a vody - se odehrává na *vnitřní mitochondriální membráně* v *procesu buněčné respirace*.

Děje se tak transportem a transferem protonů (H^+) kaskádou přes 4 proteinové komplexy dýchacího řetězce katalyzující redukcí kyslíku. Důsledkem je vznik protonového gradientu napříč vnitřní mitochondriální membránou. Metabolická energie takto vzniklá je zachycena pátým komplexem, kterým je *ATP-synthasa*, za vzniku ATP jako zdroje energie pro metabolické pochody energii spotřebovávající. Nedojde-li k zachycení protonů při přechodu mitochondriální membránou protei-

Obr. 3.: Sled metabolických událostí po požití potravy

novým komplexem ATP-synthasy, uniklá energie se mění v teplo, které zvyšuje tělesnou teplotu (termogeneze) a je vyzařováno do okolí. Říká se tomu *rozpojení* (**uncoupling proces**) fosforylace od oxidace. Regulace rozpojovacího procesu se děje pomocí rodiny tzv. „*uncoupling proteinů*“ (**UCP**) (= *rozpojovací proteiny*). Nejlépe je zatím charakterizován **rozpojovací protein-1 (UCP-1)**, vyskytující se ve velkém množství v tzv. **hnědé tukové tkáni**, což je klasický termogenní orgán primárně u menších savců a také lidských kojenců. Mechanismus účinku spočívá v tom, že na zvýšenou aktivitu sympatiky navozenou kupř. chladem, reaguje hnědá tuková tkáň vzestupem lipolýzy a tím uvolněním neesterifikovaných kyselin, které následně stimulují tvorbu UCP-1. Důsledkem je větší únik protonů vnitřní mitochondriální membránou a zvýšený výdej energie ve formě termogeneze. Bylo prokázáno, že homozygotní myši s chybějící aktivitou UCP-1 genu přežívají v teplém prostředí normálně, ale jsou-li vystaveny chladu, umírají dříve.

U dospělého člověka bylo nalezeno jen velmi malé množství hnědé tukové tkáně. Musí zde být tedy ještě jiné rozpojovací proteiny než UCP-1. Bylo prokázáno že „UCP-like“ proteiny jsou evolučně velmi staré a pro život nezbytné; vyskytují se v určité formě už u rostlin, protozoí a pak v evoluci dále až po člověka. U dospělých lidí byly objeveny dva proteiny s označením **UCP-2 a UCP-3**. Jejich distribuce v organismu je široká. UCP-2 se nachází nejvíce v adipocytech (bílá tuková tkáň), UCP-3 je specificky exprimována v kosterním svalstvu a v hnědé tukové tkáni. Specifické funkce a mechanismy v regulaci výdeje tepelné energie nejsou dosud zcela objasněny. Oba proteiny jsou lokalizovány v mitochondriích. Jejich zvýšená exprese koreluje s množstvím tuku v potravě, s hladinou hormonů štítné žlázy a leptinu, zatímco snížená exprese provází zvýšenou tělesnou aktivitu. Klinické studie u Pima Indiánů ukázaly, že množství UCP-2 mRNA (v bílé tukové tkáni) a UCP-3 mRNA (v kosterním svalstvu) nepřímo koreluje s BMI a že UCP-3 mRNA koreluje přímo s výdejem energie v průběhu spánku. Ale další experimenty neprokázaly jednoznačně přímou regulační funkci při termogenezi. Kupř. exprese UCP-2 u hladovějících pokusných zvířat

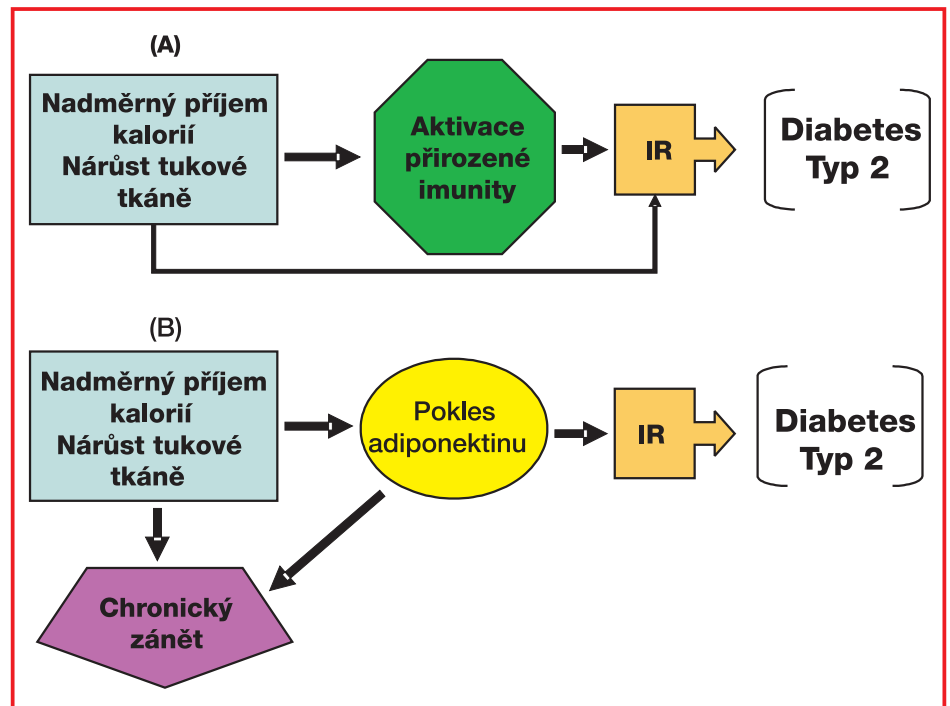
byla snížena, ač by to mělo být naopak. Je zřejmé, že UCP-2 a UCP-3 mají ještě další fyziologické funkce. Prokázalo se, že UCP-2 se vyskytuje též v Langerhansových ostrůvcích a že u potkanů je hyperinsulinemie spojena s vyšší expresí UCP-2 mRNA v těchto buňkách. Znamená to, že rozpojovací aktivitu v mitochondriích a únik protonů ovlivňují též hormony. Proteiny UCP-2 i UCP-3 také pravděpodobně ochraňují buňku před oxidačním stresem tím, že snižují obsah reaktivních forem kyslíku. Co se týče vlivu UCP na patogenizi obezity a diabetu typu 2, bylo u Pima Indiánů prokázáno, že UCP-2 gen je silně

vázán na jejich bazální metabolismus, zatímco u skandinávské populace nebyla prokázána žádná vazba. Je potřeba dalšího studia pro objasnění vztahu UCP k obezitě, insulinové rezistenci a termogenezi u člověka.

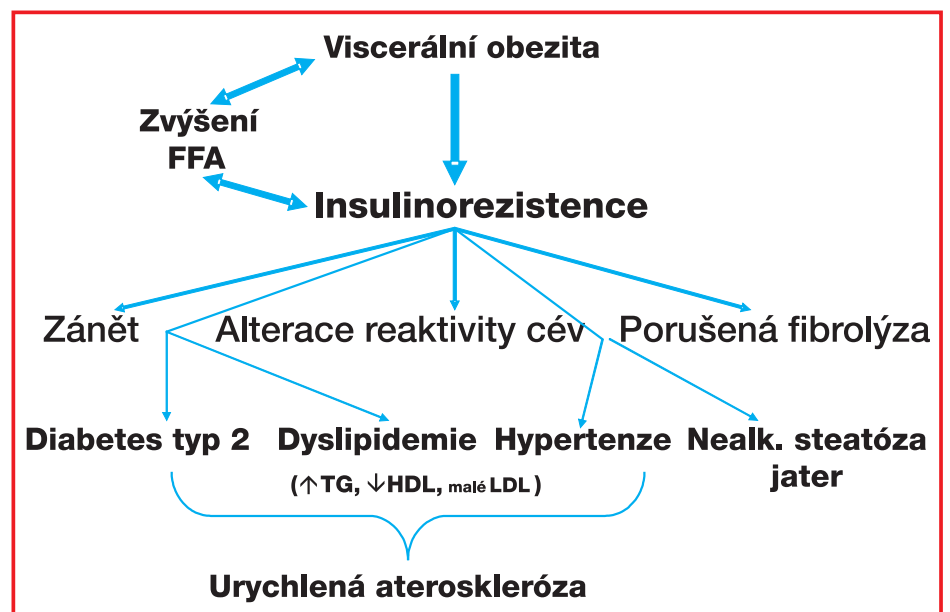
Do metabolismu po příjmu potravy zasahuje řada hormonálních regulací (Obr.3).

4. Patobiochemie insulinové rezistence

Viscerální tuk (také zvaný centrální nebo abdominální) je metabolicky odlišný od tuku podkožního. Je totiž rezistentní vůči

Obr. 4: Patogeneze insulinové rezistence a diabetu typu 2 jako odpověď přirozené imunitní obrany na chronickou zátěž nadměrným kalorickým příjmem

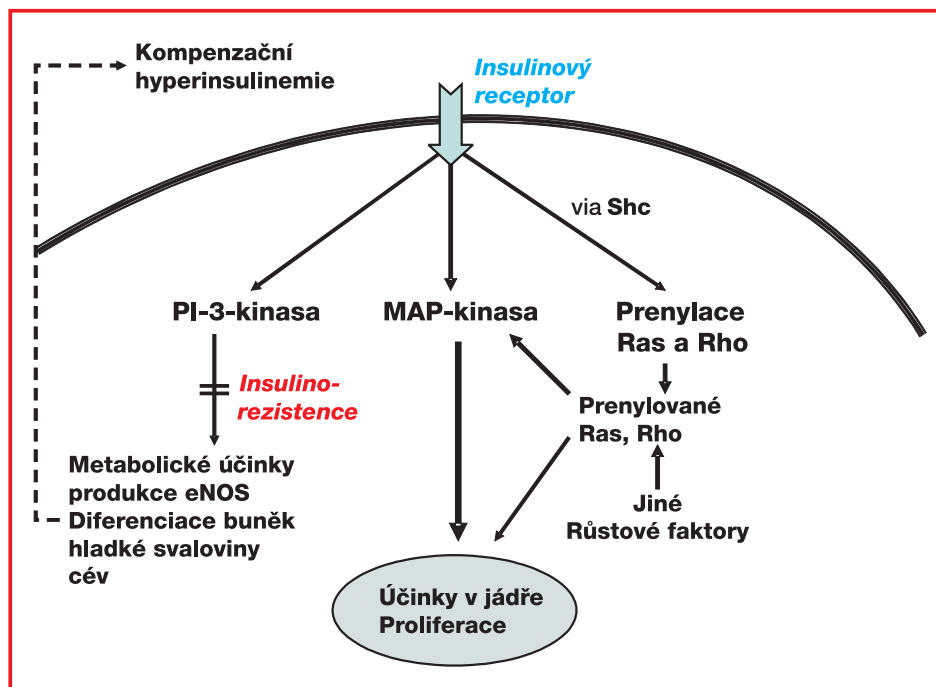

Obr. 5: Účast insulinorezistence v metabolickém syndromu

antilipolytickému účinku insulinu, což umožňuje, aby z něho bylo uvolňováno za určité situace velké množství volných mastných kyselin, jejichž zvýšená hladina v krevní cirkulaci pak způsobuje insulino-rezistenci též v játrech a kosterním svalstvu. V játrech dochází dále ke zvýšené glukoneogeneze a ve svalech pak ke sníženému vychytávání glukosy z cirkulace zprostředkované insulinem. Nadbytek tuku sám o sobě se podílí na vzniku insulinové rezistence v adipocytech. Když se tukové buňky příliš zvětší, nejsou schopny dále ukládat triacylglyceroly, které se ve větší míře ukládají v kosterním svalstvu, játrech a β -buňkách pankreatických ostrůvků. To přispívá k rozvoji insulinové rezistence v těchto orgánech. „Obezitogenní“ prostředí (nadbytek příjmu kalorií a nedostatek pohybu s dalšími škodlivými civilizačními faktory) navozuje chronický stres, na který odpovídá přirozený imunitní systém chronickou zánětlivou reakcí, která přeroste z původně opravných mechanismů do účinků organismu škodlivých a působících v bludném kruhu. Stupeň a závažnost následků podmiňuje genetická predispozice.

Centrální adipozitě tj. hromadění viscerálního tuku je přisuzována *lipotoxicita*. Zvýšený přísun neesterifikovaných mastných kyselin do svalové tkáně navozuje pokles utilizace glukosy pro inhibici klíčového enzymu glykolýzy - fruktokinasy - následkem zvýšené koncentrace citrátu. Zároveň je potlačena aktivita pyruvátdehydrogenasového komplexu zvýšenou koncentrací acetyl CoA. Úloha mastných kyselin a poruchy metabolismu lipidů (ukládání ve formě triacylglycerolů v β -buňkách, v kosterním svalstvu, v játrech) se považují v patogenezi insulinové rezistence za zásadní. Viscerální tuk také produkuje nadbytek 11β -hydroxysteroiddehydrogenasy 1 (11β -HSD1), což je enzym, který katalyzuje přeměnu inaktivního kortisonu na aktivní kortisol. Glukokortikoidy, jak známo, regulují distribuci a metabolismus tuku v těle a intracelulární regenerace kortisonu ve viscerálním tuku vytváří cyklický proces, podporující centrální adipozitu a zvyšující insulino-rezistenci.

Schéma (obr. 5) shrnuje vztah insulinové rezistence k metabolickému syndromu. Inhibice signalizace fosfatidylinositol-

Obr. 6: Schéma hypotézy vlivu insulinorezistence a kompenzační hyperinsulinemie na pro-aterogenní mechanismy ve stěně cév

Rizikový faktor	Hranice abnormality
Nadváha/obezita	BMI ≥ 25 kg/m ²
Zvýšení triacylglycerolů	$\geq 1,70$ mmol/l
Snížení HDL-cholesterolu	
- muži	< 1,04 mmol/l
- ženy	< 1,30 mmol/l
Zvýšený krevní tlak	$\geq 130/85$ mm Hg
Zátěž glukosou za 2 hod	> 7,8 mmol/l
Glykemie na lačno	6,1 až 6,9 mmol/l
Další rizikové faktory	V rodině: diabetes typ 2 hypertenze nebo ischemická choroba srdeční syndrom polycystických ovárií sedavý způsob života pokročilý věk etnická skupina s vysokým rizikem diabetu typu 2 nebo kardiovaskulární choroby

Tab. 1: Kritéria AACE pro diagnózu insulinové rezistence

3-kinasy (PI-3-kinasa) insulino-rezistencí a kompenzační hyperinsulinemie stimulují signalizaci MAP-kinasy a zvyšují tak prenylací proteinů i Ras a Rho, což za spolupůsobení jiných růstových faktorů zvyšuje expresi genů kódujících proliferaci (obr. 6).

(pokračování)

Literatura:

- 1) Svačina, S.: *Postgraduální medicína*, 6, 657, 2004
- 2) Beilby, J.: *Clin. Biochem. Rev.*, 25, 195, 2004
<http://www.medscape.com>

Světový den diabetu 14. 11. 2005 - Roche Diagnostics prováděla na Náměstí Míru v Praze 2 měření krevního cukru pro veřejnost. Z počtu 2500 návštěvníků bylo přibližně 1000 diabetiků a 1500 nediabetiků, u 25 z nich byly naměřeny značně zvýšené hodnoty krevního cukru. Po poradě s přítomnými lékaři byli tito lidé odesláni do diabetologických ordinací.